

ความมีอยู่ของเทพในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท*

The Existence of the Deva in Perspective of Theravada Buddhist Philosophy

พระมหาใจสิงห์ สิริธมฺโม, จรัส สีกา และอุดม บัวศรี

Phramaha Jaising Siridhammo, Jaras Leeka and Udom Buasri

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

Mahachalalongkornrajavidyalaya University, KhonKaen Campus, Thailand

Corresponding Author, E-mail: Jaising.1987.siri@gmail.com

บทคัดย่อ

พุทธปรัชญาปฏิเสธความมีอยู่ของเทพในฐานะของเทพสูงสุดที่เป็นผู้สร้าง ผู้รักษา ผู้ทำลาย ตลอดจนเป็นผู้กำหนดชะตากรรมของมนุษย์ แต่พุทธปรัชญาเชื่อในความมีอยู่ของเทพในฐานะเป็นสัตว์ประเภทหนึ่งที่จุติเป็นเทวดาในสวรรค์ ทั้งชั้นกามาวจร และชั้นพรหมในทัศนะของพุทธปรัชญานั้น เทพเกิดขึ้นจากการทำความดีตั้งแต่ครั้งเป็นมนุษย์

คำสำคัญ: ความมีอยู่; เทพ; พุทธปรัชญาเถรวาท

Abstract

Buddhist philosophy denied the existence of the Deva as the supreme creator, preserver and destroyer and the destiny of man. But Buddhist philosophy believes in the existence of the deity as a kind of animal that was born as angels belonging to the Sense-Sphere and Brahma (inhabitant of the higher heavens). Deva in Perspective of Buddhist philosophy are made of good deeds since human times.

Keywords: Existence; Deva; Buddhist Philosophy

*ได้รับบทความ: 8 กุมภาพันธ์ 2561; ตอบรับตีพิมพ์: 15 สิงหาคม 2561

Received: February 8, 2018; Accepted: August 15, 2018

1. บทนำ

ปัญหาเกี่ยวกับเทพถือเป็นปัญหาที่มีการถกเถียงกันมานาน เป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการแสวงหาความรู้ เพื่อนำไปสู่การตัดสินใจยอมรับความจริงในเบื้องต้นว่า “เทพมีอยู่จริงหรือไม่” ถ้ามีอยู่จริง อยู่ ณ สถานที่ใด มีลักษณะอย่างไร หรือมีคุณธรรมอะไร ตลอดถึงปัญหาการทำความเข้าใจว่า เทพมีอิทธิพลต่อมนุษย์อย่างไรหรือมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับเทพได้อย่างไร อะไรเป็นเหตุจูงใจให้มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับเทพ และเทพเข้าไปเกี่ยวข้องกับมนุษย์ได้อย่างไร ซึ่งถือเป็นปัญหาขั้นพื้นฐานทางความคิดของมนุษย์จนถึงปัจจุบัน ถือเป็นปัญหาสำคัญที่แทรกอยู่ในเนื้อหาสาระในความเชื่อและในคัมภีร์ทางศาสนาทั้งฝ่ายเทวนิยม (Theism) และอเทวนิยม (Atheism) แม้แต่ในคัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาประเภทอเทวนิยมก็ยังคงปรากฏความคิดความเชื่อเรื่องเทพ แต่สถานะของเทพในพุทธศาสนามีลักษณะอย่างไรหรือมีคุณสมบัติอย่างไร พุทธศาสนามีลักษณะทั้งยอมรับและปฏิเสธเรื่องเทพ ว่าเทพมีจริงและกำหนดคุณสมบัติเฉพาะของเทพ แต่ปฏิเสธอิทธิพลของเทพที่มีอิทธิพลในลักษณะกำหนดบงการเหนืออิสรภาพของมนุษย์ หรือกล่าวในแง่หนึ่งมนุษย์พึ่งเทพในบางแง่ และในบางครั้งเทพก็พึ่งมนุษย์

2. ความหมายของเทพ

อภิธานปุပ္พิกาสุจิ ได้ให้ความหมายไว้ว่า “เทพ” มาจากศัพท์เดิมว่า “เทวะ” แปลว่า “การเล่น, บูชา” ได้ให้รูปวิเคราะห์ความหมายของ

คำ “เทวะ หรือเทพ” ไว้ว่า “ทิพพนฺติ กิฬนฺติ วุฑฺธิ คจฺจนฺติ โลกา อเนนาติ เทโว” ที่ชื่อว่าเทวะหรือเทพ เพราะอรรถว่าเล่น รื่นเริง คือ ย่อมไปสู่ความเจริญจากโลกนี้ (Nakapratip, 2004 : 5)

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ได้ให้ความหมายไว้ว่า “เทพ” หมายถึง “พวกชาวสวรรค์ที่มีดาทิพย์ หูทิพย์ และกินอาหารทิพย์” (Ratchabandittayasathan, 1981 : 404)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า “เทพ” หมายถึง “หมู่เทพหรือชาวสวรรค์เป็นคำรวมเรียกชาวสวรรค์ทั้งเพศชายและเพศหญิง” (Phra Dhammapitaka (P.A. Payutto), 2004 : 101)

พระมหาสมจินต์ สมมปัญโญ ได้ให้ความหมายไว้ว่า “เทพ” ตามรูปศัพท์ที่มีความหมายว่า “การเล่นและบูชา” ในที่นี้จะได้อธิบายความหมายพร้อมทั้งวิเคราะห์เนื้อหาสาระสำคัญของคำว่า “เทพ” ตามนัยที่แปลว่า การเล่นและการบูชา โดยสังเขปดังความว่า “สวรรค์ หรือ สักกะ แปลว่า “โลกที่เลอเลิศเพียบพร้อมไปด้วยกามคุณ 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะอันน่าปรารถนา น่าใคร่ สวรรค์คือ โลกที่งดงามเพียบพร้อมด้วยสิ่งที่ดีและสิ่งที่เป็นบุญ” (Phramaha Somjin Sammapanno (Wanjan), 1990 : 30)

สรุป สวรรค์นั้นเป็นที่อยู่ของเทพเป็นเขตแดนแห่งความสุขของหมู่สัตว์ที่เกิดด้วยกุศลกรรมบางอย่าง เรียกสัตว์พวกนี้ว่า “เทพ” เพราะเป็นบุคคลจำพวกเล่นสนุกสนาน ดังข้อความว่า “ชื่อว่า เทวะ เพราะเล่นด้วยกามคุณ 5 หรือฤทธิ์วิเศษนานาชนิดเล่นด้วยอานุภาพของตนมีความ

รู้เรื่องสว่างไสวดำเนินไปในอากาศ เป็นผู้ที่มีมนุษย์ ยึดถือเอาว่าเป็นที่พึงควรแก่การสรรเสริญ เชื่อว่า เทวะ เพราะเพลิดเพลินเล่นด้วยกามคุณหรืออยู่ใน กามคุณ เป็นผู้รู้เรื่องด้วยอำนาจแห่งบุญที่ กระทำได้ จะไปในที่ไหนก็ดังงามมีความโดดเด่น จะปรารถนาสิ่งใด

3. คุณสมบัติของเทพ

พุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวถึงคุณสมบัติ ของเทพไว้ 3 ประการ คือ

1. เทวธรรม ประกอบด้วย 1) ทิри ความ ละอายใจ เป็นความละอายแก่ใจในการกระทำความ บป ทั้งปวง เริ่มจากบาปกรรมที่ให้ผลเบาจนถึงให้ ผลหนัก (อนันตริยกรรม) ที่ห้ามสวรรค์และนิพพาน และ 2) โอตตปเป เป็นความเกรงกลัว คือเกรงกลัว ต่อผลของการกระทำความ บป เทวธรรมทั้งสอง ประการนี้เป็นคุณสมบัติที่สำคัญของผู้ที่เป็นเทพ

2. วัตตบท 7 เป็นหลักปฏิบัติหรือข้อที่ ถือปฏิบัติเป็นประจำแล้วทำให้เกิดเป็นท้าวสักกะ มี 7 อย่าง คือ 1) พึงเลี้ยงมารดาบิดาตลอดชีวิต 2) พึงประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูลตลอด ชีวิต 3) พึงพูดคำอ่อนหวานตลอดชีวิต 4) ไม่พึงพูด ส่อเสียดตลอดชีวิต 5) ไม่พึงตระหนี่ มีการบริจาค อยู่เป็นประจำ ยินดีในการเสียสละ ยินดีในการแจก ทานตลอดชีวิต 6) พึงพูดแต่คำสัตย์ และ 7) ไม่พึง โกรธตลอดชีวิต หลักปฏิบัติทั้ง 7 อย่างคือ คุณสมบัติ ของผู้ที่จะเป็นเทพอีกประการหนึ่งในทัศนะ ของพุทธปรัชญาเถรวาท

3. พรหมวิหารธรรม 4 ธรรมเป็นเครื่อง อยู่ของพรหม ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของผู้ใหญ่

ธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ ประกอบด้วย เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา (Phra Akom Aphattharo (Homcha-Em), 2013 : 115)

4. แนวคิดเรื่อง “เทพ” ในพุทธปรัชญา

ความเชื่อเรื่องเทพเจ้าในปรัชญาเทวนิยม ในอินเดียโบราณ โดยเฉพาะในปรัชญาพระเวทหรือ ปรัชญาอุปนิษัทนั้น ถือว่ามีพัฒนาการมาจากความ เชื่อของชาวอารยันที่เชื่อเรื่องวิญญาณนิยม โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องพระอินทร์ว่า เป็นเทพเจ้า สูงสุดและในระยะต่อมาความเชื่อดังกล่าวได้พัฒนา มาเป็นความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งความเชื่อ เรื่องเทพเจ้านั้น ได้มีปรากฏบรรยายชื่อเทพเจ้าหรือ ความเชื่อเรื่องเทพเจ้าในคัมภีร์ที่สำคัญหลายเล่ม ที่มีพัฒนาการมา ตามลำดับ ซึ่งนอกจากเราจะแบ่ง คัมภีร์พระเวทได้เป็นคัมภีร์แล้ว ยังพบว่า นักวิชาการฝ่ายอินเดียศึกษาก็ได้จัดแบ่งคัมภีร์ ในยุคพระเวทต่อไปถึงยุคหลังคือยุคอุปนิษัทและ ยุคควดราตได้เป็น 2 ประเภท คือ

1. คัมภีร์ประเภทศรุต ก็ได้แก่คัมภีร์ พระเวททั้ง ดั้งนี้ ได้อธิบายมาแล้วสาเหตุที่เรียกว่า ศรุตเพราะคัมภีร์เหล่านี้เป็นคัมภีร์ที่ได้รับการเปิดเผยจากพระเป็นเจ้าโดยตรง

2. คัมภีร์ประเภทสมมฤติ หมายถึง คัมภีร์ชั้นสอง แปลตามศัพท์ว่าสิ่งที่จำไว้ได้เป็น เรื่องที่จำสืบทอดกันมาอันเป็นผลพวงมาจาก พระเวทอีกทอดหนึ่งซึ่งคัมภีร์ประเภทนี้มีอยู่ด้วยกัน (Sirigurn, 2000 : 107)

พุทธปรัชญามีท่าทีเกี่ยวกับเทพว่ามีอยู่จริง และเป็นสัตว์โลกประเภทหนึ่งที่แตกต่างจากมนุษย์

นั่นคือ เทวดาอยู่ในกำเนิดประเภทโอปปาติกะ คือ เกิดผุดขึ้น เมื่อผุดเกิดขึ้นแล้วก็จะตั้งอยู่ในวัยหนุ่มสาวทันที ส่วนคุณสมบัติของเทวดา ย่อมสืบเนื่องมาจากผลแห่งบุญกุศลที่ได้บำเพ็ญไว้แล้วเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ จึงส่งผลให้ส่วยแต่ของที่เป็นของทิพย์ 10 อย่างคือ อายุทิพย์ วรรณทิพย์ สุขุทิพย์ ยศทิพย์ อธิปไตยทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ และโผฏฐัพพทิพย์

สรุปได้ว่า พุทธปรัชญายอมรับความมีอยู่ของเทพหรือเทวดาว่า มีอยู่จริงในฐานะของสัตว์โลกชนิดหนึ่งที่เกิดขึ้นจากกรรมดีของมนุษย์หลังจากตายแล้ว ซึ่งต่างจากความเชื่อเรื่องเทพเจ้าในคัมภีร์พระเวทของศาสนาพราหมณ์ ที่เชื่อว่าเทพหรือเทวดา คือ สิ่งสูงสุดเป็นผู้สร้าง ผู้รักษา ผู้ทำลาย และกำหนดชะตากรรมของมนุษย์ แนวคิดเรื่องนี้พุทธศาสนาก็คงได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมความเชื่อมาจากคัมภีร์พระเวท เช่นกัน

5. ทศนะของพุทธปรัชญาต่อความเป็นเทพ

พระพุทธศาสนามีลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งคือให้ความสำคัญแก่มนุษย์และยืนยันในศักยภาพสูงสุดของมนุษย์ ว่ามีภาวะเป็นสัตว์ที่ฝึกได้จนถึงขั้นเป็นสัตว์ประเสริฐ มองอีกด้านหนึ่งคือ มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึกและจะประเสริฐสุดได้ด้วยการฝึก ดังพุทธพจน์ว่า “ทณโต เสฏโฐ มนุสเสส” ในบรรดามนุษย์ทั้งหลาย ผู้ที่ฝึกตนแล้วเท่านั้นเป็นผู้ประเสริฐที่สุด ฉะนั้น มนุษย์จึงมีศักยภาพสูงสุดได้ด้วยการฝึกพัฒนาตน ถ้ามนุษย์ไม่ฝึกพัฒนาตนแล้ว เป็นสัตว์ที่ต่ำกว่าสัตว์เดรัจฉาน ส่วนมนุษย์ที่ฝึกตนเองแล้วย่อมประเสริฐกว่าสัตว์

ทั้งหลาย แม้กระทั่งหมู่เทพหรือมนุษย์ด้วยกันเอง ก็ย่อมสรรเสริญและเคารพบูชามนุษย์ที่ฝึกตนเองดีแล้ว (Tipitaka 25/321/79)

ในสมัยครั้งพุทธกาล มนุษย์พากันฝากชีวิตจิตใจมอบชะตากรรมของตนเองให้แก่เทพทั้งหลาย ถือว่าเทพเจ้าทั้งหลาย เป็นผู้บันดาลชะตากรรมของมนุษย์ และมนุษย์มีหน้าที่บวงสรวงอ้อนวอนทำการสังเวยต่างๆ ต่อเทพเจ้า เพื่อให้พ้นจากโทษเคราะห์กรรมต่างๆ และขอให้อำนวยลาภผลให้กับตน เครื่องสังเวยที่ทำการบวงสรวงต่อเทพเจ้า มีตั้งแต่สิ่งของธรรมดาจนถึงการฆ่าสัตว์และมนุษย์เพื่อบูชาัญญเทพเจ้า พระพุทธเจ้าเมื่อประสูตรพระองค์ก็ทรงเปล่งอาสภิวาจาว่า “อคฺโคหมสุมิ โลกสฺส เสฏโฐหมสุมิ โลกสฺส เสฏโฐหมสุมิ โลกสฺส แปลว่า เราเป็นผู้เลิศแห่งโลก เราเป็นผู้เจริญที่สุดแห่งโลก เราเป็นผู้ประเสริฐที่สุดแห่งโลก” เป็นพระวาจาที่อาจกล่าวได้ว่า ทรงประกาศอิสรภาพของมนุษย์โดยที่พระองค์ทรงประกาศแทนมนุษย์ทั้งหลายว่า ถ้ามนุษย์ที่ฝึกตนเองแล้วจะทำให้มีฤทธิ์ที่ประเสริฐเหนือกว่าเทวฤทธิ์ (Phra Depveti (Prayudh Payutto), 1991 : 55)

ดังมีตัวอย่างเรื่อง ของพระสารีบุตรเมื่อใกล้ฉัพพัตต ระลึกถึงมารดาที่มีอุปนิสัยแห่งพระโสดาปัตติมรรค จึงกราบทูลลาพระพุทธรองค์แล้วไปยังนาลันทคาม เข้าพักที่บ้านมารดาพอถึงตอนกลางคืนพระเถระเกิดอาพาธหนัก มีท้าวมหาราชทั้ง 4 นอกนี่ยังมีท้าวสักกะ ท้าวสุยามะ และท้าวมหาพรหมเข้ามาเยี่ยม เมื่อมารดาของพระเถระเห็น เกิดสงสัย จึงถามพระเถระผู้บุตร เมื่อพระเถระบอก นางพราหมณ์จึงถามว่า ลูกใหญ่

กว่าเทวดาเหล่านั้นหรือ พระเถระตอบว่าเป็นใหญ่กว่า “เจ้ายังเป็นใหญ่กว่าท้าวมหาพรหมอีกหรือ” พระเถระตอบว่า “ใช่จะแม่” อย่างไรก็ตามในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาปรากฏว่า มีเรื่องเกี่ยวกับเทวดาเข้ามาเกี่ยวข้องมากมาย ฉะนั้นมนุษย์จำนวนมากตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบันมีความเชื่อถือ เคารพบูชา หรือมีความหวั่นเกรงต่ออำนาจของผีบางเทวดา มนุษย์เหล่านั้นต่างพากันมุ่งหวังที่จะขอความช่วยเหลือจากผีบางเทวดา จึงพากันบำเพ็ญพรต ทำตบะ เพื่อบีบบังคับให้ผีบางเทวดาทำตามจุดมุ่งหมายหลักของตน ทั้งนี้เพื่อหวังผลประโยชน์แก่ตน ด้วยการพึ่งพาสีงภายนอกทั้งสิ้น เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นได้สอนให้เลิกวิธีการทั้งหลายเหล่านั้น โดยยกเหตุผลขึ้นชี้ให้เห็นแจ่มชัดเกี่ยวกับคุณและโทษตลอดถึงวิธีปฏิบัติต่อเทวดา (Tipitaka 5/1/432)

6. ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับเทพในทัศนะของพุทธปรัชญา

จากการกล่าวมาทั้งหมด เราจะพบว่าเทพเจ้านั้น ว่ากันโดยสาระแล้วก็ไม่ได้แตกต่างไปจากมนุษย์เพียงแต่น้อย แต่มีส่วนที่แตกต่างอยู่ที่เทพเจ้า 1) มีฤทธิ์มากกว่า 2) มีบุญมากกว่า 3) ไม่สามารถมองเห็นได้ เพราะเป็นเทพอยู่บนสวรรค์ แต่มนุษย์ก็มีสิ่งที่ดีกว่าเทพหลายประการอย่างน้อยมนุษย์ก็เป็นผู้ที่สามารถบรรลุธรรมได้ ในขณะที่ดำรงชีวิตอยู่บนโลกมนุษย์นี้ อย่างไรก็ตาม เพื่อได้ทราบถึงสถานะที่ชัดเจนของเทพประเด็นต่อไปที่จะต้องศึกษาคือ ประเด็นเกี่ยวกับท่าทีของมนุษย์จะต้องปฏิบัติต่อเทพว่า สมควรที่จะปฏิบัติต่อเทพ

อย่างไรจึงจะเป็นการเหมาะสม ซึ่งจากการศึกษา มาเราจะพบว่า พุทธปรัชญาเถรวาทนั้นได้เสนอแนวทางในการปฏิบัติต่อเทพไว้อย่างเหมาะสม ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับเทวดา จึงเป็นข้อที่ควรพิจารณาให้ถ่องแท้ กล่าวคือ คนส่วนใหญ่มักเข้าไปเกี่ยวข้องกับเทวดาเพื่อผลในทางปฏิบัติคือหวังพึ่งพาอาศัยและขออำนาจลบล้างบาปต่างๆ และหลักการดังกล่าวมาแล้วว่า เทวดาทั่วไปก็จะเป็นผู้มีฤทธิ์ เรื่องเทวดาจัดเข้าในประเภทสิ่งลึกลับ เป็นเรื่องเหนือสามัญวิสัย กล่าวคือ ไม่สามารถจะพิสูจน์ได้ คือเอามาแสดงให้เห็นจริงจนต้องยอมรับโดยเด็ดขาดไม่ได้ ฝ่ายที่เชื่อก็ไม่อาจพิสูจน์ให้คนทั่วไปเห็นได้ชัดแจ้งจนหมดความสงสัยจนกระทั่งยอมรับกันทั่วทั้งหมด ฝ่ายที่ไม่เชื่อก็ไม่สมารถที่จะชี้แจงให้เห็นจริงโดยเด็ดขาดลงไปได้ “การมั่ววุ่นวายกับการพิสูจน์สิ่งเหล่านั้น ย่อมก่อให้เกิดโทษหลายอย่างทั้งแก่บุคคลและสังคม นอกจากเสียเวลาและเสียกิจการเพราะความหมกมุ่นวุ่นวายแล้วจะต้องมั่ววุ่นกันอยู่จนกว่าจะพิสูจน์ได้ว่ามีจริงหรือไม่” (Phra Dhammapitaka (P.A. Payutto), 2004 : 456)

อย่างไรก็ตาม ในเรื่องเหนือสามัญวิสัยพระพุทธศาสนาได้วางหลักการในทางปฏิบัติไว้อย่างชัดเจนว่า เมื่อสิ่งเหล่านั้นมีจริง มนุษย์ควรวางตัวหรือปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างไรและที่วางตัวหรือปฏิบัติอย่างนั้นๆ ด้วยเหตุผลอะไร เหมือนดังคำพูดว่า ท่านเชื่อหรือไม่เชื่อก็ตามแต่ท่านควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้นให้ถูกต้อง ผู้ที่เชื่อก็ตาม ไม่เชื่อก็ตาม สามารถและสมควรทำตามหลักปฏิบัติที่พระพุทธศาสนาแนะนำไว้นี้ได้ เพราะตาม

หลักที่ปฏิบัตินี้ ทั้งผู้เชื่อและผู้ไม่เชื่อจะประพาศิตนต่อสิ่งเหล่านี้อย่างแทบไม่มีอะไรแตกต่างกันเลย จะผิดแปลกกันบ้าง ก็เพียงในสิ่งที่หยาบหยาบเล็กน้อยเท่านั้น นอกจากนั้น ยังเป็นวิธีปฏิบัติที่ทำให้เกิดผลดีแก่ทุกฝ่าย โดยที่ทั้งผู้เชื่อและไม่เชื่อต่างมีความเอื้อเฟื้อเอ็นดูต่อกันผู้ที่เชื่อก็ปฏิบัติไปโดยไม่เกิดผลเสียแก่ชีวิตและสังคม ผู้ไม่เชื่อสามารถปฏิบัติต่อผู้ที่เชื่อได้ถูกต้องและสามารถแนะนำผู้ที่เชื่อให้ปฏิบัติต่อสิ่งที่เขาเชื่อในทางที่จะเป็นประโยชน์ ทั้งสองฝ่ายต่างมีเมตตาเคารพซึ่งกันและกัน หลักการในทางปฏิบัติหรือความเป็นศาสนาแห่งการปฏิบัตินี้แหละที่เป็นคุณพิเศษของพระพุทธศาสนาอันทำให้ต่างจากศาสนาปรัชญาทั้งหลายอื่นๆ ตลอดจนลัทธินิยมอุดมการณ์ทั้งหลายแม้ในสมัยปัจจุบัน หลักการจำเพาะในกรณีนี้ คือ สำหรับสิ่งที่ไม่มีอาจพิสุจน์และมีโชธรมสำหรับเข้าถึง ให้ใช้การวางท่าทีหรือวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง เมื่อคนทั้งหลายปฏิบัติถูกต้องตามหลักการที่พระพุทธศาสนาแนะนำ ถ้ามีคนผู้สนใจที่จะพิสุจน์ความมีจริงเป็นจริงของสิ่งเหล่านี้ต่อไป ถือเป็นงานอดิเรก คนทั่วไปก็อาจวางใจเป็นกลางแต่ทั้งนี้ทั้งนั้นก็จะต้องพิจารณาจากกรอบอันเป็นบริบทของความสัมพันธ์ระหว่างเทพกับมนุษย์ตามลำดับก่อน ซึ่งมีรายละเอียดแบบย่อที่เราจะพึงศึกษาได้ดังนี้

1. ทศณะเรื่อง “เทพ” ในปรัชญายุคก่อนพุทธปรัชญาเถรวาท ในลัทธิศาสนาที่มีมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล เขาเชื่อว่ามีเทพใหญ่น้อยมากมายและมีเทพสูงสุดเป็นผู้สร้างโลกและบันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง ซึ่งมนุษย์ไม่มีทางจะเจริญเลิศล้ำกว่าเทพ

นั้นได้ มนุษย์จึงสร้างความสัมพันธ์กับเทพด้วยวิธีอ่อนน้อมขอความช่วยเหลือด้วยวิธีการต่างๆ เช่น สวดสรรเสริญ ยกย่อง สดุดี บวงสรวง สังเวชบูชา ัญญ เป็นการปรนเปรอเอาอกเอาใจหรือไม่ก็ใช้วิธีเรียกร้องความสนใจ บิบบังคับให้เห็นใจ เชิงเร้าให้เกิดความร้อนใจจนเทพทนนิ่งอยู่ไม่ได้ต้องหันมาดูแลหาทางแก้ไขหรือสนองความต้องการให้ ทั้งนี้โดยใช้วิธีข่มขู่บีบบังคับลงโทษทรมานตนเองที่เรียกว่าประพาศิตพรตและบำเพ็ญตบะต่างๆ สรุปลงให้เห็นชัดถึงวิธีสัมพันธ์กับเทพเจ้าเป็น 2 อย่างคือ

1. วิธีอ่อนน้อมขอความช่วยเหลือด้วยการเซ่นสรวง สังเวช บูชา ัญญ ดังลูกอ่อนน้อมขอต่อพ่อแม่ บางทีเลยไปเป็นดังประจบและแม่ติดสินบนต่อผู้มีอำนาจเหนือ

2. วิธีบีบบังคับให้ทำตามความประสงค์ ด้วยการบำเพ็ญพรตทำตบะ ดังลูกที่ตอกขกหัวกัดทั้งตนเอง เรียกร้องเชิงบีบบังคับให้พ่อแม่หันมาใส่ใจความประสงค์ของตน แต่จะเป็นวิธีใดก็ตาม ย่อมรวมลงในการมุ่งหวังผลประโยชน์แก่ตน ด้วยการพึ่งพาสิ่งภายนอกทั้งสิ้น เมื่อพุทธปรัชญาเกิดขึ้นแล้ว ก็ได้สอนให้เลิกเสียทั้งสองวิธี และการเลิกวิธีปฏิบัติทั้งสองนี้แหละที่เป็นลักษณะพิเศษของพุทธปรัชญาในเรื่องนี้ ในการสอนให้เลิกวิธีปฏิบัติเหล่านี้ พุทธปรัชญาสามารถแสดงเหตุผลชี้ให้เห็นคุณโทษ วางวิธีปฏิบัติที่สมควรให้ใหม่ด้วย

การหวังพึ่งเทพย่อมมีผลในขอบเขตจำกัดหรือมีจุดติดตันอย่างเดียวกับที่กล่าวแล้วในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ คือ ในทางปัญญา เทพทั่วๆ ไปยังมีอวิชา ไม่รู้สัจธรรม เช่นเดียวกับมนุษย์ดังเรื่องพระภิกษุรูปที่เหาะไปถามปัญหากับเทพจน

แม้แต่พระพรหมก็ตอบไม่ได้ และเรื่องพระพุทธรเจ้า
 ทรมาณพพรหม ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนใน
 ด้านจิตใจ เทพก็เหมือนกับมนุษย์ คือ ส่วนใหญ่เป็น
 ปุณฺชน ยังมีกิเลสมีเชื้อความทุกข์มากบ้างน้อยบ้าง
 ยังหมุนเวียนขึ้นๆ ลงๆ อยู่ในสังสารวัฏ ดังเช่น
 พระพรหม แม้จะมีคุณธรรมสูง แต่ก็ยังประมาทมา
 ว่าตนอยู่เพียงแท่นรัตนตร พระอินทร์มาประมาทใน
 ทิพยสมบัติ คนอื่นหวังพึ่งพระอินทร์ แต่พระอินทร์
 เองยังไม่หมดราคะ โทสะ โมหะ ยังมีความหวาด
 กลัวสะดุ้งหวั่นไหว การอ้อนวอนหวังพึ่งเทพ
 นอกจากขัดกับความเพียรพยายามโดยหวังผล
 สำเร็จจากการกระทำ ขัดหลักพึ่งตนเองและความ
 หลุดพ้นเป็นอิสระ ดังได้กล่าวในเรื่องอิทธิ
 ปาฏิหาริย์ ยังมิผลเสียที่ควรสังเกตอีกหลายอย่าง
 (Tipitaka 15/864/322) เช่น

1. ในเมื่อเทพเป็นปุณฺชน การที่มนุษย์
 ไปเฝ้าประจบยักยอบนบนานต่างๆ ไม่เพียงแต่มนุษย์
 เท่านั้นที่จะประสบผลเสีย เทพทั้งหลายก็จะพลอย
 เสียไปด้วย เพราะจะเกิดความหลงใหลมัวเมาในคำ
 ยกย่องสรรเสริญ ติดในลาภสักการะ คือ สิ่งเช่น
 สรวงสังเวศ และปรารถนาจะได้ให้มากยิ่งขึ้นๆ
 โดยนัยนี้ทั้งเทพและมนุษย์ ต่างก็มัวมาฝึกฝนวนวาย
 อยู่กับการนบนานและการให้ผลตามนบนาน ละทิ้ง
 กิจหน้าที่ของตน หรือไม่ก็ปล่อยปละละเลยให้
 บกพร่องย่อหย่อน เป็นผู้ตกอยู่ในความประมาท
 แล้วทั้งมนุษย์และเทพก็พากันเสื่อมลงไปด้วยกัน

2. เทพบางพวกเมื่อมัวมาติดในลาภ
 สักการะความยกย่องนับถือแล้ว ก็จะหาทางผูกมัด
 หมุ่ชนไว้กับตน โดยหาทางทำให้คนต้องพึ่งเขาอยู่
 เรื่อยไป เพื่อผลนี้ เทพอาจใช้วิธีการต่างๆ เช่น

ล่อด้วยความสำเร็จสมปรารถนาเล็กๆ น้อยๆ
 เพื่อให้คนหวังผลมากยิ่งขึ้นและนบนานเช่นสรวง
 มากยิ่งขึ้น หรือแม้แต่แก่งทำให้คนต้องมา
 ติดต่อขอผลลลำนตนเข้าสู่วงการ

3. เมื่อเทพประเภทหวังลาภมา
 วนวายกันอยู่มาก เทพดีที่จะช่วยเหลือคนดีโดยไม่
 หวังผลประโยชน์ จะพากันเบื่อหน่ายหลบหนีปลีกตัว
 ออกไป คนที่ทำได้ ไม่มีใครจะคอยช่วยเหลือให้กำลัง
 ฝ่ายเทพใฝ่ลาภ จะช่วยต่อเมื่อได้รับสิ่งบน
 หรืออย่างน้อยคำขอร้องอ้อนวอน มนุษย์ก็เล่ห์รู้สึ
 กันมากขึ้น เหมือนว่าทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วจึงจะได้ดี
 ก่อให้เกิดความสับสนระส่ำระสายในสังคมมนุษย์
 มากยิ่งขึ้น เมื่อเทพดิ่งามปลีกตัวไปไม่เกี่ยวข้อง
 ก็ยังเป็นโอกาสสำหรับเทพร้ายใฝ่ลาภ จะแสวงหา
 ผลประโยชน์ได้มากยิ่งขึ้น เช่น เมื่อมนุษย์อ้อนวอน
 เรียกร้องเจาะจงต่อเทพบางท่านที่เขา นับถือ
 เทพใฝ่ลาภพวกนี้ก็จะลงมาสวมรอยรับสมอ้าง
 หลอกมนุษย์ โดยมนุษย์ไม่อาจทราบเพราะเป็น
 เรื่องเหนือวิสัยของตน แล้วเทพสวมรอยก็ทำเรื่อง
 ให้พวกมนุษย์หมกมุ่นมัวเมายิ่งขึ้น

โดยนัยนี้ จะเห็นได้ว่า คนที่ได้รับความช่วยเหลือจากเทพ ไม่จำเป็นต้องเป็นคนดี และคนดี
 ก็ไม่จำเป็นต้องได้รับความช่วยเหลือจากเทพ
 ที่เป็นเช่นนี้ เพราะทั้งมนุษย์และเทพต่างก็เป็น
 ปุณฺชน ต่างก็ปฏิบัติผิดพากันทำให้ระบบต่างๆ ที่ดี
 งามในโลกคลาตเคลื่อนเสื่อมทรามลงไป

2. ท่าทีที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติต่อเทพ
 ตามหลักของพุทธปรัชญาเถรวาท พุทธปรัชญาเชื่อ
 ว่าเทพนั้นมีอยู่จริง แต่เทพนั้นว่ากันโดยสาระแล้ว
 ก็ไม่ได้แตกต่างไปจากมนุษย์มากนัก แต่มีส่วนที่

แตกต่างกันอยู่ที่เทพนั้นคือ มีฤทธิ์มากกว่า มีบุญมากกว่า ไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่าเพราะอยู่กันคนละภพภูมิ กล่าวคือ เทพบางพวกแม้จะอยู่ในโลกเดียวกันกับมนุษย์ เช่นภูมิเทวดา รุกขเทวดา เป็นต้น มนุษย์ก็ไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่าถึงอย่างไรแต่ไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่าในทัศนะของพุทธปรัชญาเทพก็เป็นสิ่งที่อยู่จริง

2.1 หน้าที่ของเทพที่มีต่อมนุษย์ ดังได้กล่าวแล้วว่ามนุษย์กับเทพมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน ในฐานะที่เป็นสัตว์โลกที่เป็นเพื่อนร่วมทุกข์เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกัน แต่เทพคือผู้เสวยผลบุญกุศลของตนเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์อยู่จึงทำให้เทพเป็นผู้มีอิทธิบาทมากสามารถช่วยเหลือมนุษย์ผู้ตกทุกข์ได้ ฉะนั้น หน้าที่ของเทพที่มีต่อมนุษย์ คือ หน้าที่ในการคอยช่วยเหลือและอำนวยความสะดวกในการทำความดีของคนดี

ก่อนพุทธปรัชญาจะเกิดขึ้น เทพ คือผู้มีอำนาจยิ่งใหญ่ เป็นผู้กุมชะตากรรมของชีวิตมนุษย์ เป็นผู้ที่มีมนุษย์ต้องบวงสรวงอ้อนวอนขอความช่วยเหลือ เพราะสถานะของเทพในยุคก่อนพุทธปรัชญาถูกสอนว่า เทพ คือ ผู้สร้าง ผู้ทำลาย ผู้บันดาลความสุขและความทุกข์ให้กับมนุษย์ การที่เทพจะช่วยเหลือมนุษย์ จึงขึ้นอยู่กับว่ามนุษย์จะบวงสรวงอ้อนวอนหรือทำให้เทพองค์นั้นพอใจได้หรือไม่ พอพุทธปรัชญาเกิดขึ้น คำสอนเรื่องเทพได้เปลี่ยนใหม่ เทพไม่ใช่ผู้สร้าง ผู้ทำลายหรือผู้บันดาลสุขและทุกข์ให้มนุษย์ แต่เทพคือ มนุษย์ผู้สร้างคุณสมบัติที่ดีไว้เมื่อคราวที่ยังเป็นมนุษย์อยู่เมื่อตายไปแล้วก็ได้ไปเกิดเป็นเทพ ด้วยคุณสมบัติของเทพที่มีอยู่มีพรหมวิหารธรรม 4 เป็นต้น

คุณสมบัติหรือคุณธรรมของเทพ เป็นหน้าที่ที่เหล่าทวยเทพต้องปฏิบัติ ทั้งต่อเหล่าทวยเทพด้วยกันเองและมนุษย์โลก เทพที่ช่วยเหลือมาช่วยเองด้วยคุณธรรม คือ ความดีของเทพเอง มิใช่เพราะการเรียกร้องอ้อนวอนของมนุษย์ และเทพมิได้เรียกร้องต้องการหรือรอกการอ้อนวอนนั้น ทางฝ่ายมนุษย์ผู้ได้รับความช่วยเหลือก็ทำความดีไปตามปกติธรรมดาด้วยคุณธรรมและความสำนึกเหตุผลของเขาเอง มิได้คำนึงว่าจะมีใครมาช่วยเหลือหรือไม่ และมิได้เรียกร้องขอความช่วยเหลือใดๆ ส่วนตัวกลางคือเหตุให้มีการช่วยเหลือเกิดขึ้นก็คือความดีหรือการทำความดีของมนุษย์ มิใช่การเรียกร้องอ้อนวอนหรือให้อามิสสินจ้างใดๆ

หน้าที่ของเทพที่มีต่อมนุษย์ คือ หน้าที่ในการคอยช่วยเหลือและอำนวยความสะดวกในการทำความดีของคนดี คนดีในที่นี้หมายรวมเอาการรักษาพระพุทธศาสนาด้วย ฉะนั้น หน้าที่ในการคอยช่วยเหลือและอำนวยความสะดวกในการกระทำความดีจึงหมายถึงทั้งพุทธบริษัททั้งหลายทั้งอุบาสก อุบาสิกา และพระสงฆ์สาวก ให้ประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาทได้สะดวกยิ่งขึ้น

2.2 หน้าที่ของมนุษย์ที่มีต่อเทพ มนุษย์เองก็มีหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติต่อเทพในฐานะของเพื่อนร่วมโลกร่วมสังสารวัฏเช่นกัน เมื่อเทพมิได้ตรัสจิตคอยช่วยเหลือมนุษย์ที่กระทำความดีแต่มีอุปสรรคในการกระทำความดีหรือประสบกับความทุกข์ความลำบากในการกระทำความดี มนุษย์จึงควรกระทำหน้าที่ควรกระทำต่อเทพให้สมกับที่เทพคอยช่วยเหลือ มนุษย์จึงมีหน้าที่ในการกระทำความดีตาม

เจตนารมณ์ของเทพ

พุทธปรัชญาเถรวาทได้ปฏิเสธหน้าที่ของมนุษย์ที่ต้องปฏิบัติต่อเทพแบบเก่าคือการบวงสรวง อ้อนวอนต่างๆ ต่อเทพ แต่ไม่ได้ปฏิเสธการกระทำหน้าที่ต่อกันระหว่างมนุษย์กับเทพ และสิ่งที่เป็นสื่อกลางในการกระทำหน้าที่ต่อกันระหว่างมนุษย์กับเทพคือ ความดี เครื่องหมายที่จะบ่งบอกว่านี่ละคือคนดี หรือแม้แต่เทพที่ดีในทางพุทธปรัชญาเถรวาท ความกตัญญู เมื่อเทพคอยปกป้องช่วยเหลือมนุษย์ มนุษย์ผู้รู้ถึงคุณค่าของการกระทำของเทพย่อม กระทำการตอบแทนคุณของเหล่าเทพด้วยการ เพียรพยายามทำความดีตามเจตนารมณ์ของ เทพ ดำเนินชีวิตในทางที่ถูกที่ชอบมีความละเอียดใจ แลกรงกลัวต่อบาป รักษาศีลให้บริสุทธิ์ ดำเนินชีวิต ตามมรรควิธี ถึงแม้ในชีวิตนี้จะยังไม่ถึงจุดหมาย สูงสุดของชีวิตในทางพุทธปรัชญาเถรวาท คือ พระ นิพพาน แต่อย่างน้อยก็มีสุคติสวรรค์เป็นที่ไปและ ได้กลับมาเกิดเป็นมนุษย์สร้างบารมีต่อไปจนกว่าจะ ถึงพระนิพพาน หากมนุษย์กระทำหน้าที่ของตนต่อ เทพได้ดังที่กล่าวมานี้ถือว่าได้ทำการตอบแทน ความดีที่เทพกระทำกับตนได้อย่างดี อนึ่ง การกระทำ หน้าที่ต่อเทพของมนุษย์ดังกล่าวมานี้ ถือได้ว่าเป็นการบวงสรวงอ้อนวอนต่อเทพตามทัศนะของ พุทธปรัชญาเถรวาท

ท่าทีที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติต่อเทพตาม หลักของพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นการปฏิบัติต่อกัน เพื่อเกื้อหนุนส่งกันให้ถึงจุดหมายสูงสุดในทางพุทธ ปรัชญาเถรวาทคือ พระนิพพาน ไม่ใช่การปฏิบัติ ต่อเทพด้วยการอ้อนวอนด้วยเครื่องสังเวยหรือ อามิสสินจ้างอย่างสมัยก่อนพุทธกาล การปฏิบัติต่อ

กันระหว่างมนุษย์กับเทพตามหลักของพุทธปรัชญา เถรวาท จึงเป็นการปฏิบัติต่อกันอย่างรู้คุณค่า เห็นค่า ในการกระทำและตอบแทน ซึ่งพุทธปรัชญา เถรวาทเรียกว่า กตัญญูกตเวที

7. ประโยชน์ที่ได้รับจากการมีอยู่ของเทพ

ประโยชน์ของชาวพุทธที่ได้รับจากการเชื่อ ในมีอยู่ของเทพตามคำสอนของพุทธปรัชญา เถรวาท คือ ทำให้เป็นมนุษย์ที่มีสัมมาทิฐิ ความเห็นที่ ถูกต้อง ทำให้เชื่อเรื่องกรรมคือการกระทำของ ตนเอง เชื่อว่าทำดีย่อมได้รับผลดีตอบแทน ทำชั่ว ย่อมได้รับผลชั่วตอบแทนกับมาเช่นกัน เมื่อมีความ เชื่อที่ถูกต้องเช่นนี้ จะทำให้ไม่กล้าทำความชั่วหรือ ถ้าทำก็ทำให้น้อยที่สุด เพราะกลัวผลของการ กระทำชั่วจะส่งผลให้ตัวเองได้รับทุกข์โทษภัยจาก การกระทำนั้น มีได้รับการติเตียน โดนลงโทษจาก สังคมในตอนที่มีชีวิตอยู่ และตกนรกหลังจากตาย ไปแล้ว เมื่อไม่กล้าทำความชั่วแล้วย่อมกระทำความ ดีที่จะส่งผลให้ได้รับแต่ความสุขสรรเสริญจาก คนในชุมชน และเมื่อตายไปแล้วย่อมได้ไปสวรรค์ กลายเป็นเทพหรือเทวดาในที่สุด ประโยชน์ที่ได้รับ จากการมีอยู่ของเทพแยกเป็นข้อได้ดังนี้ คือ

1. ทำให้สังคมสงบสุข ที่กล่าวว่าทำให้ สังคมสงบสุข เพราะพุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวว่า เทพ คือ มนุษย์ที่สร้างแต่กุศลกรรม เมื่อตายจาก โลกนี้ไปก็จะได้ไปเกิดเป็นเทพบนสวรรค์ กรรมดี ที่จะทำให้มนุษย์ไปเกิดเป็นเทพ มี 1 เทวธรรม 2 หรือหิริ โอตตัปปะ วัตตบท 7 และพรหมวิหาร ธรรม 4 เป็นต้น มนุษย์ผู้หวังว่าเมื่อเราตายไป เราจะต้องไปสวรรค์ เราจะไม่ไปนรก ฉะนั้นเราต้อง

สร้างแต่กุศลกรรม มีเทวธรรม เป็นต้น การที่มนุษย์ส่วนมากในแต่ละสังคมมีหิริโอตตปปะ หรือความละอายและความเกรงกลัวต่อบาปกรรม สังคมนั้นๆ ย่อมอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข

2. ทำให้ศีลธรรมเจริญ ข้อนี้นับเป็นผลสืบเนื่องมาจากข้อหนึ่ง เพราะเมื่อสมาชิกส่วนมากในสังคมมีความละอายและเกรงกลัวต่อบาปกรรมแล้ว นั้นย่อมหมายความว่าความเขาเหล่านี้นั้นเป็นผู้มีศีล ถ้าบุคคลในสังคมรักษาศีล 5 ข้อได้เป็นอย่างดีแล้ว กุศลกรรมบถทั้ง 10 ในสังคมนั้นย่อมเจริญรุ่งเรืองยิ่งๆ ขึ้นไป

3. ทำให้เป็นผู้เข้าสู่เส้นทาง เมื่อมนุษย์หลีกเลี่ยงที่จะทำความชั่ว มุ่งเน้นที่จะกระทำแต่ความดี โดยมีจุดหมายคือการไปเกิดเป็นเทพบนสวรรค์เป็นเทพอันเป็นจุดหมายเบื้องต้นของผู้ที่ยังบำเพ็ญบารมี เพื่อไปให้ถึงจุดหมายสูงสุดของพุทธปรัชญาเถรวาท คือพระนิพพาน ฉะนั้น ความมีอยู่

ของเทพจึงให้ประโยชน์แก่สังคมมนุษย์หลายประการ เช่นทำให้มนุษย์เกิดสัมมาทิฐิ เชื่อกรรมคือการกระทำของตนเอง ทำให้เกิดกุศลศีลธรรม และหลักจริยธรรม ทำให้สังคมมนุษย์สงบสุข

8. สรุป

พุทธปรัชญาเถรวาทเชื่อในความมีอยู่ของเทพในฐานะของเทวดาบนสวรรค์ ทั้งชั้นกามาวจร และชั้นพรหมโลก เทพในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเกิดขึ้นจากมนุษย์ กล่าวคือ เกิดขึ้นจากกรรมดีที่กระทำไว้ในครั้งที่ยังเป็นมนุษย์อยู่เมื่อตายจากการเป็นมนุษย์แล้วด้วยความดีหรือคุณธรรม เช่น หิริโอตตปปะ เป็นต้นก็จะได้ไปเกิดเป็นเทพ โดยที่พุทธปรัชญาปฏิเสธความมีอยู่ของเทพเจ้า ในฐานะของเทพเจ้าสูงสุดตามทัศนะของศาสนาพราหมณ์ที่ เป็นผู้สร้าง ผู้กำหนดชะตากรรมของมนุษย์

References

- Mahachulalongkornrajavidyalaya. (1996). *Tipitaka (Thai Translation) Mahachulalongkornrajavidyalaya Edition*. Bangkok : Mahachulalongkornrajavidyalaya Press.
- Nacaprati, T. (2004). *Palī Abhiññanupatīpikā and Sūji*. Bangkok : Tai Press.
- Phra Depveti (Prayudh Payutto). (1991). *Features of Buddhism*. 2nd Edition. Bangkok : Buddhaddhamma Foundation.
- Phra Dhammapitak (P.A. Payutto). (2004) *Dictionary of Buddhism*. 9th Edition. Bangkok : Mahachulalongkornrajavidyalaya Press.
- Phramaha Somjin Sammāpañño (Wanjan). (1990). *Hell and Heaven in Theravada Buddhism. Thesis of Buddhism*. Graduate School : Mahachulalongkorn Buddhist University.

Phra Akorm Aphottharo (Homcha-Em). (2013). A Comparative Study of the Virtue of Deva in Theravada Buddhism and Hinduism. *Thesis of Comparative Religion*. Graduate School : Mahachulalongkorn Buddhist University.

Rachabandittayasathan. (1981). *Royal Institute Dictionary B.E. 2525*. Bangkok : Aksorncharoentat Press.

Sirikarn. (2000). *Basic Knowledge of Religion*. Bangkok : Dhammasart University Press.

